

lişmekte midir, yoksa farklı yollarla aynı menzile mi ulaşmaktadır? Bir insanın başka bir dinin bazı inançlarını benimsemesi, fakat yine kendi aslı dininin çerçevesi içinde kalması, meselâ Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul edip aynı zamanda hristiyan kalması mümkün müdür? Dinî çoğulculuk için felsefî bir çerçeve kurulabilir mi? Bu ve benzeri sorular, bugün birçok felsefe çevresinde ciddi olarak tartışılmaktadır. Bütün bunlar din felsefesinin her gün biraz daha önemini arttırmakta, üniversitelerin ilgili bölümlerinde din lâyük olduğu statüye kavuşmaktadır.

Ancak modern Türk yüksek öğretim sisteminde din felsefesi gerekli ilgiyi görememiştir. Halbuki İslâm düşünce tarihinde kelâm, nazarî tasavvuf, ahlâk ve İslâm felsefesinin önemli bir bölümü, din felsefesi çerçevesinde ele alınabilecek çok orijinal meselelerle doludur. Bu meselelerle felsefî açıdan meşgul olunması hem İslâm düşünce tarihinin öğrenilmesi, hem de müslüman bilim ve fikir adamlarının ürettiği malzeme ile felsefî düşüncenin geliştirilmesi bakımından çok önemlidir. Bu önemin günümüze kadar yeterince idrak edilememişinin arkasında başlıca iki taassup yatmaktadır. Türkiye'de din felsefesinin geleceği, bazı dinî çevrelerin felsefe karşısında gösteregedikleri akıl dışı tepki ve bazı felsefe çevrelerinin dinî tefekkür karşısında takındıkları olumsuz tavır şeklinde özetlenebilecek olan bu iki olumsuzluğun tamamıyla ortadan kalkıp kalkmamasına bağlıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, İstanbul 1959, s. 7-12; G. Galloway, *The Philosophy of Religion*, Edinburgh 1960, 1. ve 2. Bölümler; M. İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1968; J. Hick, *Philosophy of Religion*, New Jersey 1983, s. 1-15, 107-122; P. Davies, *God and the New Physics*, London 1990, s. 1-9; Turan Koç, *Ölüm-süzlük Düşüncesi*, İstanbul 1991, s. 9-17, 213-227; J. A. Shaffer, *Bilinç, Ruh ve Ötesi* (trc. Turan Koç), İstanbul 1991, s. 119-126; Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlâk İlişkisi*, Ankara 1991, s. 25-103; a.m.f., *Din Felsefesi*, Ankara 1992; a.m.f., "Ateizm ve Çıkmazları", *ACİFD*, XXIV (1981), s. 187-204; a.m.f., "Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Âlem İlişkisi", a.e., XXVII (1985), s. 31-87; a.m.f., "Tanrı Hakkında Konuşmak: Felsefî Bir Tahlil", *DİİFD*, sy. 1 (1993), s. 25-44; C. Hartshorne, "Dine ve Felsefeye Göre Tanrı" (trc. Mehmet Aydın), *ACİFD*, XXIV (1981), s. 205-220; H. J. Paton, "Filozofların Dünyası ve Din" (trc. Mehmet S. Aydın), a.e., XXVI (1983), s. 206-221.

MEHMET S. AYDIN

C) Din Psikolojisi. Din psikolojisi psikoloji ve din bilimleri ile ilgili olmakla birlikte kendine has tarihi, araştırma alanları, konuları, hedefleri, yöntemleri ve teknikleriyle bağımsız bir bilim dalıdır. Bununla beraber din psikolojisinin özellikle din bilimleri ve psikolojinin çeşitli alanlarıyla çok sıkı ilişkisi vardır. Dinî, psikolojik anlama ve açıklama yollarının yanında başka inceleme usulleri de bulunmaktadır. Meselâ din tarihî, içtimâî, hukukî, siyasî, ekonomik, estetik, ahlâkî vb. görüşler açısından da inceleme konusu olmuştur. Fakat din psikolojisinin hareket noktası yalnızca insandır. Bu disiplin, insan ruhunda yaşanan ve çeşitli tezahürleriyle dışa yansıyan dinî hayatı ve davranışları inceler. Böylece dinî inançlar, merasim ve kanunlar, bu konudaki değişme ve gelişmeler din psikolojisinin araştırma alanına girmektedir. Çünkü bu bilim insanın neye ve nasıl inandığını, inananın sadece ne yaptığını değil aynı zamanda onu nasıl yaptığını öğrenmek ve anlamak ister. Şu halde din psikolojisi genelde ferdin dinî hayatını kendine özgü yöntemiyle anlamaya ve açıklamaya çalışır.

Din psikolojisi, ferdin yüce ve ilâhî varlığa inanış ve bağlanışına ait ruh hallerini içine alan ve onun bütün dinî hayat ve şahsiyetini kuşatan bir disiplindir. Bu disiplin kişinin kutsala veya Allah'a yönelişini, O'nunla içten bir bağ kuruşunu, samimiyetle bağlandığı dinî inancın oluşmasını, işleyişini, değer kazanmasını, kendisini etkileyip şekillendirmesini, yönlendirmesini, dinî şuur ve davranışında yer alan duygu, düşünce, tasavvur, istek, eğilim, ilgi, merak vb. ruhî güç ve fonksiyonların kendilerini inancın yaşanışında dışarıya yansıttığını, bunların fiil ve davranışlara dökülüşünü, dinî yaşayışın her seviyede gelişme ve değişimlere uğrayışını inceler. Buna göre din psikolojisi dinî inancın ruhî yapıya, ruhî yapının dinî inanca nüfuz edişini, dindarın ibadetleriyle bütün fiil ve davranışlarını, kısaca inananla inanılan arasında ruhsal bağların kurulması ile oluşan dinî hayatı, tezahürleri ve ayrıntılarıyla birlikte ilmî tasvir ve analizlerden geçirecek sentezlere ulaşmayı amaç edinmiştir. Başka bir deyişle din psikolojisi dinî hayata ait itaat, bağlanış ve teslimiyetin gerçeklik ve derinlik derecesi, samimiyet ve yoğunluğu, bunların meselâ İslâm dünyasında namaz, dua, oruç, hac, zekât, kurban gibi ibadetlerdeki tezahürünü incelediği gibi sevgi, korku, ümit,

şüphe, günah, günahkârlık, pişmanlık, vicdan azabı, tövbe, ihtidâ, irtidad, sevap, irade, şuur, zikir, şükür, inziva, zühd, vecd, istiğrak gibi daha pek çok duyguyu ve yaşayışı da araştırır.

Din psikolojisi, dinî bakımdan yaşanan gerçeklerin ilmidir diye tarif edilebilir. Bu da onun dinin insanî tarafı ile (sübjektif din) meşgul olduğunu, ilâhî tarafını ise ilgili dinî ilimlere bıraktığını göstermektedir. Şu halde bu ilim dalı geçmişte yaşanmış, günümüzde yaşanmakta olan dinî hayatı anlama ve yorumlama görevini üzerine aldığından ona bir nevi dinî inanç ve yaşayışın psikolojisi denebilir. Bu sebeple din psikolojisi çok geniş bir araştırma alanına sahiptir. Bugünün ilim dünyası ondan büyük yardımlar beklemektedir. Özellikle dinî ilimlerin yeni ufuklar kazanmasında din psikolojisine önemli görevler düşmektedir. Bilhassa büyük dinî şahsiyetlerin ruhî enginliği ve derinliği içinde dinî ve ahlâkî yaşayışlarının psikolojik bir yorumla araştırılması, kişinin dinî hayatının bilinmesi ve günümüze ışık tutması bakımından oldukça önemlidir. Öte yandan din psikolojisi gelecekte toplumun dinî hayatının oluşmasında yönlendirici özellik taşıyan dinî eğitimi ve temsilcileri için de vazgeçilmez bir disiplindir. İslâm dininin fert ve toplum açısından ortaya koyduğu evrensel değerlere iyice nüfuz edebilmek için bunların psikolojik anlamda yorumlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Din psikolojisinin ışığı altında ilmî zorlamalardan uzak ve dinî konuları rencide etmeden Kur'an ve hadislerin, özellikle Hz. Muhammed'in kişiliğinin psikolojik bir yaklaşımla yeniden yorumlanmasına büyük ihtiyaç vardır. Kur'an-ı Kerim'de ruh, nefis, insan tabiatı ve normal-anormal insan tipleri, insanın psikolojik melekeleri, rüya, vahiy, fıtrat, iman, şirk, nifak, riya, tövbe, irtidad, ihtidâ, hidâyet, dalâlet, istikamet, itaat, isyan, küfür, gıybet, haset, kin, intikam, af, ahlâk, ilim, itminan vb. kavramların din psikolojisi açısından ele alınması bazı önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Din psikolojisi, diğer din ilimleriyle ortak deskriptif (nitelendirici) metodu paylaşmakla beraber araştıracağı konuların çok çeşitli olması metodunu da o nisbette zenginleştirmektedir. Bu bakımdan metod konusu iki ana grupta toplanabilir. a) Açıklama metodu. Bu da dinî esaslara dayalı açıklama metodu, fenomenolojik metod, genel açıklama meto-

du olmak üzere üçe ayrılır. b) Tecrübe metodu. Gözlem, tecrübî açıklama, garantileme (biyografiler, anketler, test, görüşme, istatistik, deney), düzenleme (ruhsal fonksiyonlara dayalı düzenleme, gelişmeye dayalı düzenleme, tiplere ayırma), yorumlama (biyolojik ve pragmatik yorumlama, tıbbî yorumlama, psikanalize dayalı yorumlama) vb. metotlardan oluşur.

İnsanın yüce varlığa yöneldiği ve dinî ilgilerinin ortaya çıktığı andan itibaren psikolojik realitenin de başladığı düşüncesinden hareketle din psikolojisinin tarihî gelişimi üç dönem halinde incelenmektedir. a) Bilimsel anlayışın henüz uyanmadığı dönem. b) Çağdaş anlamda sistemli ve bağımsız bir şekilde inceleme alanına girmeyen dönem. c) Dinî inanç ve hayatın bilimsel çerçevede araştırılmasına geçildiği dönem. Bu son merhalenin yaklaşık bir asırlık geçmişi vardır. İlimler arasında görülen uzmanlaşma hareketi XIX. yüzyılın sonlarında psikoloji alanında da vuku bulmuş, psikolojinin bağımsız bir bilim olmasına bağlı olarak kısa zamanda ortaya çıkan alt dalları arasında din psikolojisi de yerini almıştır.

Dinin psikolojik incelenişinde öteden beri iki yol takip edilmiştir. Bunlardan nitelendirici yolun kökleri çeşitli dinlerdeki mutasavvıf ve mistiklerin, ilâhiyatçı ve filozofların eserlerinde görülür. Yorumlayıcı yol ise dinin bilindiğinden ve görüldüğünden başka bir şey olduğu iddiasına dayanır. Günümüze kadar gelen bu iki anlayıştan nitelendirici olanı dine içten, yorumlayıcı olanı ise dıştan yaklaşmaktadır. İkisini birden yürütmek mümkün olmakla birlikte yazarların bunlardan sadece birine ağırlık verdikleri görülmektedir.

Din psikolojisi alanında çalışanlar genellikle bu bilim dalını, 1882'de Amerikalı G. Stanley Hall'ın ahlâkî ve dinî eğitim konusundaki bir konuşmasında, insanın dindarlığı hakkında önemli psikolojik düşüncelerin eskiden beri bulunduğu göstermesiyle başlatırlar. Aslında Alman Wilhelm Wundt (ö. 1920), hem psikolojiye bağımsızlık kazandırarak onu alt dallarının kurulabileceği bir noktaya getirmiş, hem de din psikolojisinde bugün bile kaynak alınabilecek çalışmalar yapmıştır. Din psikolojisi İngiliz-Amerikan, Alman ve Fransız yazarlarının yürüttüğü başlıca üç kanalda gelişme gösterdiyse de Batı'nın psikolojik ve dinî düşüncesindeki özelliklere ayak uydurmak zorunda kaldı. Öte yandan bu disiplin

William James (ö. 1910), Sigmund Freud (ö. 1939) ve Carl Gustav Jung'un (ö. 1961) günümüze kadar etkileri devam eden çalışmalarına alan teşkil etti.

Din psikolojisi ilkin Amerika Birleşik Devletleri'nde parladı. Aslında sistematik bir din psikolojisi için gerekli elemanlar XVIII. yüzyılda hazırlanmış olmakla birlikte psikolojik prensiplerin dine uygulanmasını içine alan çalışmalar ancak bir asır sonra ortaya çıkabildi. Bugünkü haliyle din psikolojisi, zihnî bir gelişme sonucu sosyal ve şahsî faktörlerin etkisi, tabiat bilimlerinin XIX. yüzyıldaki hızlı gelişmesi, psikolojinin felsefeden ayrılıp istiklâlini kazanması, Amerikan üniversite ve bilimsel çevrelerinde diğer dinleri de öğrenmeye, araştırmaya imkân veren dinî bir hoşgörünün başlaması ve dinler tarihinin ilgi toplaması gibi âmil-lerin tesiriyle doğmuştur.

Önceleri gelenekçiler dini sadece bir bilgi veya ahlâk konusu olarak görürken daha sonra Friedrich Schleiermacher (ö. 1834), *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* adlı eserinde (Berlin 1799) dini ferdin şuurundan doğan bir güven duygusu ve bir tavır olarak ele aldı. Ardından İngiliz ve Amerikalı bazı düşünürler dini duygu, düşünce ve irade üçlüsü içinde açıklamaya başladılar. Ancak onlar düşüncelerini ilmi araştırmalarla pekiştirmediler. Öte yandan bu düşünürler dinde insan zihninin faaliyetini ön planda gördüler. Din psikolojisi, XIX. yüzyıl sonlarında büyük çapta Kuzey Amerika tecrübeciliğinin bir ürünü oldu. Bu hareketin odağını ihtidâ, dua gibi dinî tecrübe fenomenleriyle biyografi, gazete-dergi ve anketlerden toplanan münferit durumların dikkatlice incelenmesi ve değerlendirilmesi oluşturmaktaydı. Amerika'da bu hareketin öncülerinden şu dört isim özellikle önemlidir: William James, G. Stanley Hall, James Henry Leuba (ö. 1946), Edwin D. Starbuck (ö. 1947). Bunlardan üçü Clark üniversitesinden yetişmiş ve Clark ekolünü oluşturmuştur.

G. Stanley Hall çocuk ve gençlik psikolojisi üzerinde çalıştı, on iki-on altı yaşları arasındaki çocukların dinî yanişını anket yoluyla belirledi. *Jesus, The Christ in the Light of Psychology* (New York 1917) adlı kitabında metodik hususlar üzerinde durdu. Hall'i yine Clark ekolünden H. Leuba ve E. D. Starbuck takip etti. Her ikisi de ihtidâ olaylarını ilk araştırma konusu yaptı. E. D. Starbuck, din psikolojisi sahasındaki *The Psychology*

of Religion adlı ilk eserini 1899'da yazdı. Starbuck, W. James ve G. S. Hall'ın yönlendirmeleriyle dinî gelişme ve değişmeler üzerinde tecrübî çalışmalar yaptı. Onun geniş çapta olayları toplayıp ölçme ve değerlendirmelere girişmesi, Clark ekolü kadar bugün Amerikalı din psikolojisi araştırmacılarının da genel karakteristiği olmuştur. J. Henry Leuba, dindar meslektaşlarının aksine dinî tecrübeye aşkın bir kaynağın söz konusu olmadığı, bunun tabii güçlerden kaynaklandığı kanaatine sahipti.

Clark ekolüne karşı olan geleneğin en meşhur temsilcisi, Amerika'nın en baştaki psikologu olarak bilinen William James'tir. Felsefede pragmatizm ekolünde yer alan, fakat bilimsel psikolojinin prensipleri üzerinde de çalışmış olan James, din psikolojisinin klasikleri arasında sayılan 1902'de yayımladığı *The Varieties of Religious Experience* adlı eserinin başında, J. Henry Leuba'nın da katıldığı tıbbî materyalizme erken bir cevap olarak dinî fenomenin psikofizyolojik durumlarla bir tutulamayacağını savundu. James'e göre bütün zihnî durumlar dış etkenlere değil bedensel durumlara dayanır; bir fikir veya tecrübenin gelişmesi sadece ferdin hayatındaki semerelerinin ışığında ele alınabilir. James, dinî olan ve olmayan durumları birlikte ele alarak bu durumları birbirinden ayıranın ne olduğunu, bunları tecrübe eden kimselerin hayatlarındaki önemlerini anlamaya çalışıyordu. Onun eserinde somut açıklama metodu kullanılmakta ve dinin sosyal olmaktan çok ferdî bir olgu olduğu savunulmaktadır. Dinin ilk ve önemli kaynağının duygu olduğunu ileri süren James, dini dindar bir insanın iç yaşantısı olarak ele almakta, dinin sübjektif yönünü, ferdin ruhundaki akislerini yakalamaya çalışmaktadır. James'in dinin bu iç dünya ile ilgili yönü hakkındaki çalışmaları, din psikolojisinin sınırlarını çizmek ve onu dinin dış tezahürleriyle ilgilenen disiplinlerden ayırmak bakımından önemlidir. Onun, din fenomenine nitelendirici yaklaşımın ilk örneği sayılan eseri pek çok dile çevrildi ve önemli yankılar uyandırdı.

W. James'in öğrencisi olup dinler tarihi alanında da otorite sayılan James B. Pratt (ö. 1944), dinî tezahürleri nitelendirici bir yöntemle ele aldı. Pratt da James gibi özel bir metot getirmede. Özellikle dinî şuur üzerinde duran Pratt'a göre din fert ve toplumların, alâka ve kaderlerini elinde tutan güç veya güçle-

re karşı ciddi bir sosyal tavrıdır. Pratt, daha sonra geniş bir şekilde benimse-necek olan çeşitli dinlerden materyal al-manın gerekli olduğu fikrinin öncülerin-dendir; bu bakımdan Amerika'da din psikolojisinin başlangıç devresinin zirvesi sayılır. Ancak 1930'lardan itibaren Ame-rika'da bu bilimsel alan bir gerileme dev-resine girdi. Bu dönemde Avrupa'dan in-tikal eden Freud'ün görüşleri zaman za-man dinle ilgili kitap ve makalelere de aksetti. Öte yandan Anton T. Boisen de (ö. 1965) tıpla dinin birbirinden yardım almasına ve psikiyatri klinikleriyle pa-pazların iş birliği yapmasına dayanan yeni bir hareket başlattı.

1950'lerde yeniden dinin olumlu yan-ları üzerinde duran din psikolojisi çalış-maları gözükmeğe başladı. Özellikle Gor-don W. Allport'un kişilik-din ilişkilerine ağırlık veren *The Individual and His Religion* (New York 1950) adlı eseri hem teologların hem de psikologların ilgisini çekti.

Din psikolojisi gelişirken de geriledi-ğinde de leh ve aleyhinde bulunanlar ol-muştur. Kilise mensuplarından bazıları dinlerini korumak düşüncesiyle din psi-kolojisi öğrenmeye çalışırken bazıları da bu bilim dalında dinin, dinî duygu ve dü-şüncenin temeline inme çabalarını bir çeşit engizisyon işkencesi yahut cesedin otopsisine benzetmişlerdir. Bu sonuncu-lar, bilhassa inanca karşı olan davranış-çılarla (behavyoristler) katı psikanalizcile-ri muhatap alıyorlardı. Dinî alanların dı-şındaki kimselerin, iman vb. dinî konu-ları sorgulamak suretiyle ortaya koya-cakları açıklamaların dinî fenomeni an-laşılır hale getirebileceği yolundaki id-diaları kilise mensuplarını rahatsız edi-yordu. Ayrıca dinle ilgili diğer ilmi yak-laşımların karşılaştığı itirazları din psi-kolojisi de paylaşmıştır. Bazı psikologlar dinle ilmin birbirine karıştırılmaması ge-rektiğini, herhangi bir din konusundaki ilmi araştırmaların o dine inananlarca yapılmasının uygun düşmeyeceğini, zira bu tür araştırmaların tarafsız ve güve-nilebilir olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Psikologların din karşısındaki olumsuz tavırları ders kitaplarına da yansımıştır. G. Allport, 1948'de basılan bir eserinde o dönemde okutulan elli ders kitabının çoğunda dinî tecrübe ve onunla ilgili zih-nî faaliyetler konusunda hiçbir şey bu-lunmadığından yakınmıştır (bk. Wulff, s. 34). 1950-1970 yılları arasında da durum böyledir. Ancak 1980'den itibaren Ame-

rika'daki ders kitaplarının % 89,2'sinde bir vesile ile din zikredilmektedir.

Din psikolojisinin 1950'lerde Ameri-ka'da yeniden canlanmasının sebeple-rinden biri, dinin hem akademik çevre-lerde hem de halk nezdinde ilgi görme-ye başlamasıdır. Ayrıca dinler tarihinin çeşitli kiliselerce bir çalışma alanı olarak görülmesi yanında Wilfred C. Smith'in öncülüğünü ettiği, dinî inançların temel insanî nitelikler arasında olduğu fikriyle bunların eğitilebileceği, kontrol edilebi-leceği, sağlamanın yapılabileceği yö-nündeki düşünce ve gelişmelerin de bun-da rolü olmuştur. Öte yandan behavyo-ristlerin, davranışların kökeni açısından insanın iç dünyasını araştırmalarının da din psikolojisinin gelişmesine katkıda bulunduğu ileri sürülmüştür. Bütün bu gelişmeler sonucunda din psikolojisi te-oloji okullarında, daha ziyade dinler ta-rihi programları içinde veya psikoloji bö-lümlerinde okutulmaya başlanmıştır.

Din psikolojisi Amerika'da psikologla-rın gayretiyle gelişmişken Almanya'da filozof ve teologlar tarafından oluşt-urulmuştur. Almanya'da din psikolojisine karşı gittikçe çoğalan ilgiye, W. James ve E. D. Starbuck'tan başlayarak Ameri-kalılar'ın bu alandaki eserlerinin tercü-mesi yeni bir yön kazandırmıştır. Bu ye-ni alana psikolog W. Wundt önce tek ba-sına yardımda bulundu. Wundt dil, mit ve din gibi kültürel tezahürlerin nesnel-leştiği yüksek zihnî ilerlemelerin halk psikolojisi vasıtasıyla anlaşılabilceğini ileri sürdü ve din psikolojisinde Ameri-kan geleneğinin ferdi psikoloji teknikle-rini faydasız buldu. Zira ona göre fert-lerin dindarlığı örf ve âdetler, dil, sanat, ahlâk gibi toplumsal kültür elemanları-nın oluşturduğu çevreden kaynaklanır. Bununla beraber mitin tecdîcî gelişme-sinden oluşan din, beşer mücadelesinin en yüksek gayesinin gerçekleştiği, tabi-at üstü âlemin bir parçası olan dünya-mızla ilgili üstün bir duygudur.

W. Wundt'un öğrencisi ve Würzburg ekolünün önderi olan Oswald Külpe (ö. 1915), ferdin dinî yaşantısının kontrollü bir iç gözlem yoluyla kavranılabileceğini savunuyordu. Onun bu yöntemini öğren-cilerinden bir Protestan teologu ve Dor-pat ekolünün kurucusu olan Karl Gir-gensohn (ö. 1925) sistemleştirdi. Girgen-sohn, sistematik tecrübi bir iç gözlem yoluyla dinî tecrübenin ifade edilemez bir duygu olmadığının anlaşılabilceği, dinî düşüncelerin konusunun bir kimse-

nin cevap vermek zorunda kaldığı tartı-şılmaz, şüphe götürmez bir olgu oluşt-urduğu sonucuna ulaştı. Öğrencileri bu tecrübi çalışmaları devam ettirdiler.

Modern derinlik psikolojisi açısından dinin ilk incelenişi, S. Freud'ün saplantılı hareketler ve dinî uygulamalarla ilgili bir tebliğinde görülür (1907). Bir psiki-yatri doktoru olan Freud'ün dinle ilgili olarak *Totem und Tabu* (Wien 1913), *Die Zukunft einer Illusion* (Wien 1927), *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* (Wien 1939) gibi kitaplarında ortaya koyduğu görüşleri uzun tartışma ve tepkilere yol açmıştır. Freud'ün psi-kanalitik açıdan din açıklaması, dinî inanç ve uygulamaların çocukluktaki korku ve isteklerden, özellikle Oidipüs komplek-sinden (erkek çocuğun annesine ilgisi) kay-naklandığı şeklindedir. Ona göre din, ço-cuklukta başlayan suçluluk duygularını yatıştırma yoludur. Tanrı inancı ise şef-katli, merhametli çocukluk devrinde se-vilen, korkulan bir "baba" tasavvuruna dayanır. Dinî düşünceleri kuşatan kut-sallık, suçluluk duygularının beşerî kay-naklarını saklı tutmak için bir kılıftır. Bu da dinin aklî olmadığını gösterir. Freud, ruhun şuur altına inerek iç hayatın sır-larını öğrenmek istemişti. Takipçileri, psikanaliz vasıtasıyla dinî fenomenleri anlamaya çalışmışlardır. Dinin psikanalizi yöntemle tenkidi, din fenomenini çocukluk devriyle ilgili veya nevrotik temayüllere bağlamıştır. Bununla beraber bazı teologlar psikanalizi dinî inanç ve uygulamaları arındırmak için de kullan-mışlardır. Bir misal olarak Oskar Pfister (ö. 1956) adlı İsviçreli bir Protestan pa-pazı zikredilebilir. Pfister dinî patoloji ile ilgilendi ve geniş bir "din hijiyeni" ge-liştirdi.

Ateist Freud'ün öğrencisi C. G. Jung dine saygılı bir kimse idi. Jung, buluşla-rı ve yorumlarıyla üstadının aşırı ferdi-yetçiliğinden ayrıldı. Ona göre dinî şekil-lerin altında yatan şuur dışı güçler da-ha çok olumlu karaktere sahiptir. Dinin fert için vazgeçilemeyecek önemli bir psi-kolojik görev olduğu kanaatini taşıyan Jung, her ne kadar Freud'ün kişisel ir-rasyonel şuur dışı dediği şeyi kabul et-mekteyse de onun altında insanlık âle-minin dinî geleneklerini oluşturan şeyle-rin kolektif şuur dışının (mâserî vicdan) bulunduğunu ileri sürdü. Toplamların geç-mişte kazandığı âdet ve sembollerin ne-silden nesile geçmekte olduğuna inanan Jung'a göre insan ruhunun temel faali-

yetinin dinamiği dinî gelenekleri anlama-sıdır. Jung, analitik açıdan geniş bir din psikolojisi araştırmasına giren bir kim-se olarak birçok Avrupalı ve Amerikalı din bilginini etkiledi.

Din psikolojisinde derinlik psikolojisi, nitelendirici yaklaşıma taraftar olan bil-ginler arasında Almanya'da tutundu. Bu nitelendirici gelenek mensupları biyog-rafiler, şahsî dokümanlar (itiraflar, oto-biyografiler, mektuplar, şiirler, hâtıra def-terleri), röportajlar gibi dinî tecrübeye ışık tutabilecek objeler üzerinde çalıştılar; dinler tarihinden dinî eğitime kadar kendilerine yardımcı olacak çalışmalar-dan ve istişarelerden de destek aldılar. Rudolf Otto, *Das Heilige* (Breslau 1917) adlı eserinde kutsal ve kutsallık tecrü-besi üzerinde durdu. Friedrich Heiler'in *Das Gebet* (Munich 1918) adlı eseri de artık klasikler arasına girmişti. Heiler de Otto gibi geniş bir tarihî süreç içeri-sinde dini ele alıp dinin bulunduğu her yerde, onun özünde karışık bir fenomen yatsa da kesin şekilde bir dindarlığın da söz konusu olduğunu vurguladı. Eserin-de ilkel kabile mensuplarının gayri ihti-yarı, ateşli bir şekilde Tanrı'ya yakarma-larından yüksek mistik vecd içindeki ta-zarru ve niyazlara kadar duanın çok fark-lı uygulanışlarının tipolojisini verdi. Heiler, din psikolojisi araştırmacıları için misti-sizmin önemi üzerinde ciddi bir şekilde duran ilk psikologdur.

Amerika'da nitelendirici yönleme gö-re sistematik ölçme ve nedensel açıkla-maya ilgi daha fazla olmuştu. Bu ülke-de R. Otto ve F. Heiler'in eserleri hemen tercüme edildiysen de Avusturyalı Freud ile İsviçreli Jung'un eserleri daha çok il-gi topladı.

Alman geleneğinin kaderi de Ameri-ka-Britanya'ninkine benzer bir çizgi ta-kip etti. 1920'lerde bu alanla ilgilenen-ler azaldı. 1950'lere doğru yeniden can-lanmasına rağmen Alman geleneği eski durumunu ve Avrupa'daki liderliğini ye-niden elde edemedi.

Fransız geleneği de diğer iki din psi-kolojisi geleneğinde olduğu gibi XIX. yüz-yıldaki bazı bilgin ve filozofların zemin hazırlamasıyla oluştu. Bunlar arasında en kayda değer olanlar, filozof Maine de Biran ile (ö. 1824) bir Protestan teologu olan Auguste Sabatier'dir (ö. 1901). Bi-ran, insanın bilgisinin irade faaliyetine dayanan iç tecrübeden doğduğunu ileri sürdü. Biran'ın iç gözleme ve iç tecrü-be-yne dayanan görüşleri dinî özneliliğin psi-

kolojisine giden yolu hazırladı. Sabatier ise dini kişisel bir dindarlık, Tanrı'nın in-sana sunduğu bir iç ilham ve ilâhî vergi olarak gördü. Fransız din psikolojisinin gelişmesinde Biran daha etkili oldu. Bu alanda Fransa psikopatolojideki çalışma-lara katkıda bulundu. Zihnî hastalıklar ve din münasebetine ilgi diğer iki gele-nekte de bulunmakla birlikte Fransa'da devamlı oldu. Zihnî hastalıklarla uğraşan doktorlar çeşitli dinî saplantılar, heze-yanlar ve aşırılıklarla ilgilendiler; böyle-ce çok sayıda benzer semptomlarla kar-şılaştılar; dinî tecrübenin müstesna şe-killerini oluşturan mistik ve diğer farklı durumlar onların gözlerinden kaçmadı. Meselâ Paris'te meşhur bir nöroloji kli-niğinde çalışan ve Freud'un hocası olan Jean Martin Charcot (ö. 1893), cin tasal-lutlarının deliliğin bir şekli olduğunu ile-ri sürdü. Charcot'un din psikolojisi ba-kımından önemli bir talebesi de Pierre Janet oldu. Janet müstesna dinî durum-lar üzerinde ilgi çekici çalışmalar yaptı. Madeleine adlı bir hastasını on dört yıl süreyle her gün takip etti. Madeleine, mistik bir vecde girerek Tanrı ile birlik sağladığını zannedip haça gerilmiş gibi kolları açık kimildayamadan kalıyor, Tan-rı'dan ayrıldığını hissettiğinde işkence-ye uğramış gibi kıvranıyor, bir yılda çe-şitli zamanlarda vücudunun haça geril-meye tekabül eden yerlerinde yaralar oluşuyordu. P. Janet'in hocası ve yine ay-nı çerçevede çalışan Theodule Ribot (ö. 1916), böyle mistik dinî durumları bede-nî fizyolojik şartlara bağlamaktaydı. Ona göre dinî duygu patolojik hale iki durum-da yol açıyordu: Suçluluk ve korku duy-gularıyla içine düşülen melankoli ve dep-resyonda; şiddetli aşkta. İsviçreli Ernest Murisier de (ö. 1903) patolojik metodu kullananlardandır. Ona göre dinî duygu-lardan kaynaklanan hastalıklar dindeki ferdî ve sosyal elemanlardan ileri gelmek-tedir. Ancak bazı bilginler patolojik hi-potezin sadece müstesna dinî tiplere mi, yoksa bütün olarak dine mi uygulan-ması gerektiği konusundaki tartışmalarda bunun sadece büyük mistiklere özgü ol-duğu görüşüne ulaştılar. Bunlardan biri olan Henri Delacroix, Saint Teresa, Ma-dam Guyon vb. büyük mistikler üzerin-de araştırmalar yaptı. Delacroix'in görü-şü Katolik çevrelerde kabul gördü.

İstisnâî zihnî durumlarla ilgilenen Fran-sız ekolü mensubu bir diğer İsviçre asıl-lı psikolog Theodore Flournoy (ö. 1920) din psikolojisiyle ilgili ciddi çalışmalar yapmış, bu bilim dalının prensip ve me-

totları konusunda önemli noktalar üze-rinde durarak onun kurucuları arasına girmiştir. W. James ve W. Wundt ile ya-kın arkadaşlığı olan T. Flournoy tecrü-bî psikoloji alanında çalıştı. Cenova Üniver-sitesi'nde medyumlarla ilgili parapsiko-loji çalışmalarında şuur altı tezahürler üzerinde durdu. T. Flournoy'un üstatlı-ğını yaptığı Fransız eklektik Protestan geleneği insanın dindarlığının tabii ifa-desi üzerinde durdu. Georges Berguer (ö. 1945), bu geleneğin Flournoy'dan son-ra en önemli siması oldu. Berguer, din psikolojisi açısından İsa Mesîh'i diğerle-rinden ayıran özellikleri inceledi. Bu ge-leneğin mensupları derinlik psikolojisin-den, daha önceki Amerikan ve Fransız li-teratüründen etkilendiler. Bunlardan biri de Pierre Bovet'tir (ö. 1965). Bovet Tan-rı'ya karşı sevginin, ana babanın çocuk tarafından tanrı gibi görülmesiyle ilk kaynağını bulduğu inancındaydı. Jean Piaget (ö. 1980), Flournoy'un öğrencile-rinin oluşturduğu bu geleneğin bir üye-si olarak Tanrı hakkında iki yol üzerin-de durdu. Bunlardan ilki, aşkın Tanrı'ya giden sebepler zinciri olarak bizim dışı-mızda iken diğeri bizim içimizde bulu-narak bizi Tanrı'ya ulaştıran yoldur. Bo-vet gibi Piaget de çocuğun ana baba ile sürdürdüğü ilişkilerle Tanrı'ya yöneldi-ği düşüncesindeydi. Ancak Piaget klasik teolojinin aşkın Tanrı'sının bir sembol, günah ve kefaret ahlakının ise sosyal sı-nırlamanın bir mahsulü olduğunu, buna karşı İsa'nın bir sevgi ahlakını ve yine sevgi Tanrı'sını teklif ettiğini ileri sürdü.

Din psikolojisi çalışmaları günümüzde sadece bu üç geleneğe inhisar etmez. Hindistan ve Japonya gibi diğer bazı ül-kelerde de önemli çalışmalar yapılarak artık bu alan Batı tekelinden çıkmıştır. Türkiye'de din psikolojisi alanında ilk bi-limsel çalışmaları 1950'lerden sonra Be-di Ziya Egemen başlatmış, bunu Neda Armaner devam ettirmiştir. Halen (1993) ilâhiyat fakültelerinde din psikolojisi ala-nında lisans ve lisansüstü öğretimi ya-pılmakta, çalışma ve araştırmalar sür-dürülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

E. J. Sharpe, "Psychology of Religion", DCR, s. 513-517; E. D. Starbuck, *The Psychology of Religion*, New York 1899; W. James, *The Vari-eties of Religious Experience*, Cambridge 1902; T. Flournoy, *Les Principes de la psychologie religieuse*, Wien 1903; J. H. Leuba, *A Psycho-logical Study of Religion*, New York 1912; W. Stählin, "Experimentelle Untersuchungen Über Sprachpsychologie und Religionspsychologie", *Archiv für Religionspsychologie*, Wien 1914, I, 117-194; K. Girgensohn, *Der seelische Aufbau*

des Religiösen Erlebens, Leipzig 1921; W. Gruehn, *Religionspsychologie*, Leipzig 1926; E. T. Clark, *The Psychology of Religious Awakening*, New York 1929; V. Grönbaek, *Om Beskivelsen af Religioese Oplevelser*, Kopenhagen 1935; P. E. Johnson, *Psychology of Religion*, New York 1945; G. Berguer, *Traité de la psychologie de la religion*, Lausanne 1946; G. W. Allport, *The Individual and His Religion*, New York 1950; L. W. Grensted, *The Psychology of Religion*, Oxford 1952; Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ankara 1952; W. H. Clark, *The Psychology of Religion*, New York 1958; W. W. Meissner, *Annotated Bibliography in Religion and Psychology*, New York 1961; G. S. Spinks, *Psychology and Religion*, Boston 1965; P. W. Pruyser, *A Dynamic Psychology of Religion*, New York 1968; a.mlf., *The Psychology of Religion, Historical and Interpretative Readings* (ed. O. Strunk), Nashville 1971; A. Vergote, *Psychologie Religieuse*, Bruxelles 1969; a.mlf., *The Religious Man*, Dublin 1969; a.mlf., *Religion, foi, incroyance*, Bruxelles 1983; *Psychology and Religion* (ed. L. B. Brown), Harmondsworth 1973; W. E. Oates, *The Psychology of Religion*, Waco 1973; D. Capps v.d.gr., *Psychology of Religion*, Detroit 1976; *Current Perspectives in the Psychology of Religion* (ed. H. N. Malony), Michigan 1977; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş I*, Ankara 1980; A. Godin, *Psychologie des expériences religieuses*, Paris 1981; D. C. Bateson — W. L. Ventis, *The Religious Experience: A Social Psychological Perspective*, Oxford 1982; Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*, Ankara 1987; a.mlf., "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *EAÜİFD*, sy. 5 (1982), s. 87-108; a.mlf., "Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler", *a.e.*, sy. 7 (1986), s. 153-185; a.mlf., "Günümüzde Din Psikolojisi", *a.e.*, sy. 8 (1988), s. 253-263; Mahmud Osman Necâti, *el-Kur'ân ve 'ilmü'n-nefs*, Beyrut 1987; D. M. Wulff, *Psychology of Religion, Classic and Contemporary Views*, New York 1991, s. 5-40; James W. Heisig, "Psychology of Religion", *ER*, XII, 57-66.

KERİM YAVUZ

D) Din Sosyolojisi. Sosyolojik metot, düşünce ve yaklaşımların dinî alana uygulanması ile ortaya çıkan din sosyolojisi dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, müesseselerini, içtimai tezhürlerini, bunların zamanla hangi sosyal şartlara bağlı olarak değişme gösterdiklerini, değişme şekillerini, sosyal sınıflarla ilişkilerini, dinî grup ve cemaatleri, çeşitli dinî ahlâk türlerini inceleyen bir bilim dalı olarak XX. yüzyılın başlarında bağımsızlığını kazanmıştır. Din sosyolojisi, muhteva itibarıyla bütün dinleri inceleyerek genel sonuçlara varıyorsa "genel din sosyolojisi", sadece bir din veya mezheple ilgileniyorsa "özel din sosyolojisi" adını alır. Ancak genel ve sistematik bir dinler sosyolojisinin olabileceği savunulmakla birlikte sadece bir dini veya mezhebi konu edinen din

sosyolojileri de vardır. İşte bu çerçevede İslâm dünyasında İslâm sosyolojisi adıyla yeni bir disiplin doğmuştur.

Din sosyolojisinin konusu ilim adamlarınca farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Fransız sosyologu E. Durkheim ve onu takip edenler, dinin mahiyetini ortaya koymak maksadıyla "ilkel" diye nitelendirdikleri dinleri en saf ve yalın haliyle ele alarak tarihî ve etnolojik malzemeler yardımıyla tahliller yapmışlardır. Din sosyolojisinin kurucusu olarak kabul edilen M. Weber, E. Troeltsch, W. Sombart ise bu bilim dalının din-toplum ilişkilerini ve karşılıklı tesirlerini konu edinmesi gerektiğini savunurlar. Bunlara göre bütün faktörler fonksiyonel olarak birbirine bağlı olduğu için dinin ekonomik hayata tesirleri olduğu gibi ekonomik faktörlerin de dinî hayata tesirleri vardır. Din sosyolojisi dinin mahiyetini araştırmak yerine dini sosyal davranışın belli bir tarzı olarak ele almalı ve bu açıdan onun etkilerini ve şartlarını incelemelidir.

Din sosyolojisinin konusu dinin topluma ilişkileri ve karşılıklı etkileşim tarzları olarak gösterilmesine rağmen bu disiplinin klasiklerinde daha çok dinin topluma olan etkileri üzerinde durulmuştur. Bununla beraber Weber ve onu takip edenlerin gayretleriyle din sosyolojisi, Durkheim ekolünün yaptığı gibi etnoloji verilerine dayanan bir iptidai dinler araştırması olmaktan çıkmış, inançların geçirdiği değişimleri ve bunların hangi sosyal şartlara bağlı olduğunu, günlük hayata ne oranda yansıdığını, şehir, köy veya çeşitli sosyal gruplarda hayata yansımalarını incelemeye yönelmiştir. 1960'lı yıllardan sonra gerek uygulamaya ağırlık veren Amerika'daki, gerekse teoriyi öne alan Avrupa'daki çalışmalarda dinin ve özellikle Hristiyanlığın modern dünyaya intibaki, sekülerizm, çağdaşlaşma, ihtidâ, irtidat, klasik ve modern dinî gruplar, Hristiyanlık'ta ve bilhassa İslâm'da fundamantalizm, geleksel ve sivil din, din ve muhtelif dinî organizasyonlarda kadının eski ve yeni durumu, din ve aile, dinî farklılaşma, dinî bütünleşme, din ve gelişme, çeşitli dinî ahlâk türleri gibi konular din sosyolojisinin başlıca meselelerini oluşturmuştur.

Genel sosyolojinin bir dalı olarak ortaya çıkan din sosyolojisi kelâm, din psikolojisi, din fenomenolojisi ve dinler tarihini tamamlayan ve bunlarla iş birliği yapan bir disiplindir. Diğer taraftan hu-

kuk ve siyaset biliminin konusu olan devlet, ekonomi, kültür ve siyasetle din arasındaki ilişkilerden dolayı din sosyolojisi bu tür sosyal bilimlerle de yakından ilgilidir. Din sosyolojisinin değişik bilim dallarıyla yakın ilişki içinde bulunması ve geniş bir çalışma alanına sahip olması, araştırmalarda din ve ilâhiyat bilimlerinin metotları yanında genel sosyolojide kullanılan metotları da takip etmesini zorunlu hale getirmiştir. Bunlar genel olarak vasıflama ve gözlem şeklindeki metotlardır.

Din sosyolojisi, XX. yüzyılın başında bağımsızlığını kazanmış genç bir bilim dalı olmakla birlikte eski çağlardan beri din, dinî inançlar, ibadetler, dinî kurumlar ve bunların sosyal hayata tesirleriyle cemiyetin bunlara etkileri gibi konular üzerinde de düşünülmüş ve çalışmalar yapılmıştır. Mukaddes kitapların peygamberler tarihiyle ilgili izahları bu konunun ilk vesikaları sayılır. Eski Yunan düşüncesinde din sosyolojisine dair önemli bilgilere rastlanmaktadır. Eflâtun'u (m.ö. 347) fikirlerinden dolayı ilk din sosyologu olarak görenler vardır. Eflâtun felsefe, ahlâk ve siyaset sisteminin temelini dini koymak istemiş, *Devlet* ve *Kanunlar* adlı eserlerinde din ve dinin toplum hayatındaki öneminden söz etmiştir. Aristo (m.ö. 322) din hakkındaki görüşlerini daha çok metafizik ve psikolojik temellere dayandırmıştır.

İslâm düşünce tarihinde sistematik tarzda ve belirli bir disiplin içinde olmasa da tefsir, hadis, fıkıh, İslâm tarihi ve İslâm felsefesi gibi değişik ilimlerde din sosyolojisi konularıyla ilgili birtakım değerlendirmeler ve yorumlar mevcuttur. İslâm felsefesinin önde gelen simalarından Fârâbî (ö. 339/950), din ve toplumla ilgili fikirlerine özellikle *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Taḥşîlû's-sa'âde*, *el-Medînetü'l-fâzıla*, *Kitâbü'l-Mille* ve *Fuṣûlû'l-medenî* adlı eserlerinde yer vermiştir. Din sosyolojisinin önemli meselelerinden olan din-devlet konusunu işlediği birinci ve üçüncü eserlerinde görüşlerini genelde ulûhiyyet ve nübüvvet nazariyesi çerçevesinde işleyen Fârâbî siyasî otoriteyi temsil eden hükümdarı, fazilet ve hikmeti şahsında toplamış bir kişi olarak nübüvvet hırkası giymiş bir Eflâtun şeklinde göstererek peygamberliğin ve dinin toplum hayatındaki önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Gazzâlî de (ö. 505/1111) din sosyolojisinin üzerinde durduğu din-devlet, din-toplum, din-hukuk, din-iktisat ve din-